

E-LOGOS/2000

ISSN 1121-0442

EXCELENTNÍ STUDENTSKÉ PRÁCE

Nástin základů filosofie Barucha Spinozy

Jaroslav Lžičář

V tomto krátkém pojednání se pokusím nastínit základ filosofického systému Barucha Benedikta Spinozy podle první knihy jeho Etiky. Tuto knihu považuji za základ Spinozovy etiky, tedy způsobu jak dosíci “pravé spokojenosti ducha”, protože pojednává o Bohu jako o tom, v němž je všechno a bez něhož nemůže nic ani být, ani být chápáno. Pokud tedy tato kniha pojednává o Bohu jako o základu všeho, nebo dokonce jako o všem, a pokud člověk nemůže dojít šťastného života bez poznání sebe a věcí jako v Bohu, jeví se mi tato kniha jako základ a způsob vstupu do zkoumání autorova postupu ke štěstí. Spinozova filosofie je antropologií, protože jejím tématem a cílem je správný lidský život. To však nevylučuje, ale dokonce vyžaduje, aby byla ontologií, a nakonec bez takového založení by byla filosofií přinejmenším nepřesvědčivou. Proto Spinoza,

který chce svůj systém vyložit deduktivním způsobem “po vzoru geometrie”, začíná tematizací toho základního a prvotního, totiž Boha. Teprve až potom přechází postupně k člověku.

*

Kniha začíná několika definicemi, které nelze probrat jinak, než jednu po druhé.

V první definici Spinoza mluví o příčině sebe sama jako o tom, čehož esence v sobě zahrnuje existenci. Tedy jako o tom, co lze chápat jen jako existující. Jak ale rozumět příčině sebe sama, nebo sebepříčině? No alespoň tak, že Bůh je příčinou imanentní, že netvoří nic mimo sebe. Podívejme se na problém ale ještě trochu jinak. Příčina je něco odlišného od svého účinku, ale Spinozovi zde spadají v jedno. Zde se jedná o problém toho, jak vysvětlit mnohost v jednotě a jednotu v mnohosti. Pokud máme nějakou mnohost a nějaké dění v mnohosti a potřebujeme se nějak dostat k jednotě, neobejdeme se bez jednotícího principu. Pokud takový princip hledáme, přijdeme na to, že jednotliviny jsou k sobě ve vztahu, a že vše se děje, vzniká a zaniká podle nějakých vztahů příčiny a následku. Že tedy všechno má nějakou příčinu a vše působí nějaký účinek. Abychom se v takovém řetězci dobrali počátku (i ve smyslu základu), musíme buď uznat, že něco příčinu nemá, nebo že nemá příčinu mimo svůj účinek, že je sebepříčinou. Naopak, pokud potřebujeme jednotu rozrůznit nebo “rozhybat”, musíme toto jedno postavit nějak do své jinakosti, nějak ho od sebe odlišit. Myslím, že na jednom místě v Bibli je to vyjádřeno slovy: “Na počátku bylo slovo, to slovo bylo u Boha, to slovo bylo Bůh.” Byl zde Bůh, ale také zde bylo něco odlišné od Boha, současně však toto odlišné bylo Bohem. Toto paradoxní vyjádření je nezbytné, protože vše vzniklé předpokládá něco nevzniklého. To zde Spinoza vyjadřuje totožností esence a existence.

Druhá definice se týká nekonečnosti. Cokoli konečné a tedy i určité v sobě zahrnuje negaci; to, co něčím je, není současně něčím jiným. Je tedy omezeno něčím jiným. Ovšem věc konečná svého druhu musí být omezena věcí téže přirozenosti, protože věci, které se mají ohraničovat, se musejí vzájemně “dotýkat”. Už z této definice plyne, že mohou existovat dvě nekonečné věci. Musejí být ovšem různého druhu, aby se navzájem neomezovaly. Spinoza zde říká, že nějaké těleso může být omezeno jiným a stejně nějaké myšlení jiným, ne ale věc rozlehlá věcí myslící.

Ve třetí definici vymezuje substanci jako to, co je jednak samo v sobě a jako to, co je ze sebe chápáno. Substance je zde už dříve definovanou příčinou

sebe sama, ale už tímto dvojím způsobem. Pokud by substance byla v něčem jiném, nebo pokud by k utvoření jejího pojmu bylo zapotřebí jiného, byla by konečnou.

Následuje čtvrtá, a to velmi důležitá, definice atributu. Atribut zde Spinoza vymezuje jako něco, v čem rozum postihuje esenci substance. Atribut je momentem substance, protože je tím, co z ní postihuje rozum, přitom ale zůstává totalitou. Atribut je něčím, v čem je vyjádřena nekonečná esence substance. Proto se atributy navzájem neomezuji, jsou jako by paralelně vedle sebe nekonečné. Nejsou ale substancemi.

Pátá definice se už týká omezené, a tedy konečné složky substance, kterou je modus. Modem rozumí Spinoza stav substance, tedy to, co je v něčem jiném a co z tohoto jiného musí být také chápáno. Jestliže substance musí být chápána sama ze sebe, modus musí být pochopen vždy z něčeho jiného. Konkrétním jednotlivým věcem u Spinozy nepatří jejich substance, substanci nemají. Ony jsou jen pouhými stavy substance v daném atributu.

V šesté definici najdeme určení Boha jako absolutně nekonečného jsoucna. Opět by se dalo říci příčinu sebe sama jako absolutní nekonečnost (oproti nekonečnosti svého druhu). Přesně Spinoza říká, že Bůh je substance sestávající z nekonečného počtu atributů. K Bohu tedy náleží vše, co vyjadřuje esenci (tedy všechny atributy) a co v sobě nezahrnuje žádnou negaci. V této definici je už zcela odlišena absolutní nekonečnost od nekonečnosti svého druhu. To si lze jinak přiblížit na následujícím příkladu: Na přímce je nekonečně mnoho bodů. Přesto, že je tato množina bodů nekonečná, je omezena nekonečnou množinou jiných bodů ležících mimo danou přímku. Paradoxní pojem absolutně nekonečného jsoucna neobsahuje žádné popření (jedná se o zvláštní jsoucno) a Spinoza se k němu dostává přes sjednocení všech nekonečen svého druhu.

V sedmé definici Spinoza zakládá své pojetí svobody a nutnosti. Svobodnou věc definuje jako takovou, která je pouze ze své přirozenosti a je pouze sama sebou determinována ke svému jednání. Toto pojetí je ostře v rozporu s pojetím svobody jako libovůle. Ve skutečnosti zná pouze nutnost, je absolutním determinismem. Bůh je podle něj svobodný proto, že jedná pouze ze své vlastní přirozenosti, zatímco jednotlivé mody jsou vedle své přirozenosti podmíněny vždy něčím vně sebe, jsou nucené.

V osmé definici odlišuje existenci od trvání, které je vždy nějak ve vztahu k času. Existenci zde nazývá věčnou pravdou, ve smyslu ontologickém pravdivostí. Pravdivost podle Spinozy odpovídá existenci. To, co je pravdivé, je i věčné.

Za osmi definicemi, které jsme probrali podrobněji, následuje v Etice sedm axiomů, které jsou tak nazvány proto, protože je Spinoza považuje za samozřejmé, pročez nevyžadují důkazů. Já je pouze vyjmenuji.

Vše je v sobě nebo v něčem jiném.

To, co nelze chápat z něčeho jiného, je nutno chápat z něho samého.

Z dané determinované příčiny nutně plyne účinek, a naopak není-li dána determinovaná příčina, je nemožné, aby následoval nějaký účinek.

Poznání účinku závisí na poznání příčiny a zahrnuje ji v sobě.

Věci, jež nemají navzájem nic společného, nemohou být rovněž chápány jedna z druhé, neboli pojem jedné nezahrnuje v sobě pojem druhé.

Pravdivá idea se musí shodovat s tím, čeho je ideou.

Jestliže lze něco chápat jako neexistující, pak esence této věci nezahrnuje existenci.

Následují tvrzení, v nichž Spinoza dokazuje na základě definic a axiomů, že Bůh existuje, že je jediný, že jedná jedně z nutnosti své přirozenosti, že je svobodnou příčinou všech věcí, že všechny věci jsou v Bohu, a že bez něho nemohou být, ani být chápány, a že všechny věci byly Bohem předurčeny na základě jeho absolutní přirozenosti.

Některé důkazy se nyní pokusím nastínit.

Že Bůh existuje, je zřejmé z jeho přirozenosti, která zahrnuje existenci. Vždyť Bohem Spinoza rozumí substanci sestávající z nekonečného počtu atributů. Substanci rozumí to, co je samo v sobě, co tedy nemá příčinu své existence mimo sebe, a tedy nemůže neexistovat. Jinak lze existenci Boha dokazovat z toho, že moci neexistovat je nemohoucnost a naopak existence je moc. Potom pokud by existovaly jen konečné věci, znamenalo by to, že jsou mocnější než jsoucno nekonečné. Stejný důkaz je možné provést z toho, že existence nějak náleží k dokonalosti, tudíž, že čím je něco dokonalejší, tím více reality mu náleží. Z takové existence Boha rovněž plyne, že bůh je věčný.

Velmi důležité je, že pro Spinozu existuje pouze jedna substance. To dokazuje následujícím způsobem: Kdyby byly substance dvě, musely by se navzájem lišit svými atributy nebo mody, nic jiného totiž není. Pokud by se substance lišily svými atributy, museli bychom uznat, že existuje jen jedna substance s tímž atributem, protože každý atribut vyjadřuje nekonečnou esenci substance. A to je v rozporu s definicí substance. Pokud by se substance lišily svými mody, nemohla by být substance, která předchází své stavy, považována za odlišnou, když bychom od těchto modů abstrahovali.

Zbavení všech konečných věcí své substanciality Spinozovi umožňuje převést tyto věci na pouhé mody, způsoby bytí jedné substance. To zakládá jeho panenteismus.

Pokud neexistují dvě substance, nemůže jedna být vytvořena druhou a tudíž, aby něco vůbec bylo, musí substance existovat. Substance je rovněž nekonečná, protože kdyby nebyla, znamenalo by to, že je omezena jinou substancí téže přirozenosti, ale to není. Zde si stačí uvědomit, že bytí konečným obsahuje zápor.

Nedělitelnost substance se v Etice dokazuje následujícím způsobem: Kdyby si části, na které by případně substance byla rozdělena, podržely její přirozenost, znamenalo by to existenci více substancí téže přirozenosti, a to je nepřípustné. Kdyby si ony části přirozenost substance neudržely, substance by s nimi zanikla. To je rovněž nesmyslné. Z toho plyne, že substance není souhrnem svých modů jako nějakým jejich součtem. Bůh zde není celkem jako součtem, jednotlivé věci nejsou části Boha, ale jsou právě jeho mody, jsou vnitřním rozrůzněním.

Tvrzení, že cokoli je, je v Bohu a bez Boha nemůže ani být, ani být chápáno je jasným vyjádřením Spinozova panenteismu. Není nic mimo substancí a její mody. Modus je něco, co je v něčem jiném, a tedy nakonec vždy v substancí. A substance je sama v sobě.

Bůh je účinnou příčinou všech věcí, protože všechny věci plynou z jeho přirozenosti. V tomto smyslu jsou věci v Bohu spíše založeny než, že jsou jím stvořené. A z toho, že Bůh je příčinou sebe sama je rovněž zřejmé, že je příčinou všech věcí prostřednictvím sebe sama, nikoli prostřednictvím něčeho jiného. Ze stejných důvodů Bůh jedná jediné podle zákonů své vlastní přirozenosti, je tedy svobodnou příčinou všech věcí, a pouze on je svobodnou příčinou. Zde je asi nutno připomenout Spinozovo pojetí svobody jako jednání ze své přirozenosti. Bůh není svobodný tak, že by mohl způsobit, aby nenastaly ty věci, které vyplývají z jeho přirozenosti. Bůh věci netvoří, ale věci z Boha nutně plynou. Zde je zakotven Spinozův determinismus. Věc, která je určena k jednání, jedná, protože je nutně k jednání určena Bohem. A když je takto určena, nemůže se učinit neurčenou. Není tedy nic náhodného.

Věci nemohly z Boha vyplynout v žádném jiném uspořádání než v takovém, v jakém vyplynuly. Vždyť vyplynuly z přirozenosti, která je jedna. Všechny věci jsou tedy nutné a jako náhodnou označujeme věc z důvodů tkvících v nedostatečnosti našeho poznání, tehdy, když nám nejsou známy všechny příčiny. Za nemožnou označíme věc tehdy, když její esence obsahuje protiklad. V přírodě se tedy děje vše s nutností a náhoda plyne z nedostatečnosti lidského poznání.

Protože vše je v Bohu, Bůh je imanentní příčinou všech věcí. To je vyjádřeno už tím, že je příčinou sebe sama.

Z toho, že esence věcí Bohem vytvořených v sobě nezahrnuje existenci plyne, že Bůh je nejen příčinou existence věcí, ale je i tím, co je v jejich existenci udržuje.

Nyní popíši kostru Spinozovy stavby celku skutečnosti zkráceně a svými slovy.

Je jen jedna absolutně nekonečná a věčná substance. Přitom každý ví, že jsou nějaká jsoucna, která nejsou nekonečná, ale naopak omezená a konečná (to je zřejmé když ne z ničeho jiného, tak z vědomí sebe sama). Ve Spinozově systému žádné z těchto jsoucen není substancí, ale jen modem (momentem) substance jedné. Substance se projevuje prostřednictvím nekonečně mnoha atributů, z nichž jsou lidskému rozumu dostupné dva - totiž atribut rozlehlosti a atribut myšlení. Atributy rovněž nejsou substancí, ale přitom vyjadřují nekonečnou esenci substance a proto je každý z nich nekonečný. Ovšem ne absolutně nekonečný, ale pouze nekonečný svého druhu. Absolutně nekonečná je pouze substance, které náleží nekonečný počet atributů.

Věc myslící a věc rozlehlá nejsou ničím samostatným a proti sobě stojícím, ale pouze pouhým vyjádřením téhož. Uspořádání myšlenek je paralelní uspořádání věcí. Formálním bytím ideje věci je věc a objektivním bytím věci je idea věci. Věc a idea věci jsou zde jedno. Všechno, co se děje, vyplývá z přirozenosti substance nutně, proto je mezi věcmi a pravdivými idejemi věcí zaručena shoda.

*

Nakonec se pokusím najít v tomto systému to, čemu se říká ontologická difference. Tou rozumím rozdíl mezi bytím jsoucího a bytím samým, propast mezi jsoucnem a tím, co jsoucnu dává být. Myslím, že je zřejmé, že toto bytí samo nemůže být jsoucnem, protože kdyby jím bylo, předpokládalo by opět

nějaké bytí. Bytí nemá své bytí, ale je bytím. Jinak, vše určité a tedy určené předpokládá nějaké zcela neurčené.

Vždyť každé určení v sobě nese negaci a je tedy popřením. To, co něčím je, současně není ničím jiným. Proto žádné jsoucno není absolutnem. Pokud říkáme “absolutní jsoucno”, je naše vyjádření paradoxní. Tak se snažíme pomocí jsoucna vyjádřit nejsoucí, a to ne jako nicotu, ale naopak jako plnost. Jako nejsoucí Bůh přece není. Vyvléci se z tohoto paradoxu můžeme také tak, že řekneme něco takového, jako že bytí Boha je zcela odlišným bytím od bytí jsoucna. (Tím se už naznačuje existence jakési sféry jsoucího a nějaký náš horizont.)

Příkladem toho, jak lze vypovědět o bytí, je odpověď, kterou Mojžíš dostává na otázku po jménu Boha. Bůh o sobě říká: “Jsem, který jsem.” Bůh, který takto odpovídá je neurčeným Bohem, nejsoucím a bytím. Tímto “do sebe zatočeným” výrokem je naznačena propast mezi jsoucím a bytím, mezi světem a Bohem. Co o sobě tento “jsem, který jsem” říká? No o sobě nic. Takový Bůh je od světa odloučeným a skrytým Bohem. Přesto “jsem, který jsem” je výpovědí Boha pro člověka. Touto výpovědí dává o sobě vědět tak, že dává vědět o své skrytosti. Tato identita se sebou samým je horizontem, na kterém se bytí zjevuje. Výrok “absolutní jsoucno” tím, že svou rozporností v sobě pojem jsoucna ruší, dává vědět o nejsoucím bytí.

Vraťme se tedy ke Spinozovi. Už jsme si ukázali, že v jeho stavbě veškerenstva vystupuje pojem substance a pojem Boha. “Navíc” je zde ještě pojem příčiny sebe sama, který s pojmy substance a Boha, zdá se, vyjadřují totéž. Připomeňme si, že příčinou sebe sama Spinoza rozumí to, čeho esence v sobě zahrnuje existenci. Jinak řečeno to, čím je příčina sebe sama, spadá v jedno s tím, že je příčina sebe sama. V této definici se Bůh vypovídá jako to, co je, tedy identitou se sebou samým, jako nějaké absolutno. (Takový Bůh je opravdovým Bohem.) Takováto výpověď o Bohu se podobá výpovědi “jsem, který jsem”. Bůh, o kterém víme pouze to, že jeho esencí je existence, je Bohem ještě konkrétně neprojeveným. Pokud bychom to, že esencí Boha je existence, chápali tak, že Bůh je zde zatím jen existencí, mohli bychom takového Boha označit jako od jsoucna odloučeného. (Už zde ovšem Spinoza mluví o existenci, která pouze k esenci Boha náleží. Neříká, že Bůh je existencí.)

Spinoza přece ale říká, že vše je v Bohu, a že bez Boha a mimo Boha nic není. Pokud tedy vše je v Bohu, nejen že Bůh není odloučeným Bohem, ale naopak je nějak přímo zde. Nebo to, co je zde, je v Bohu.

A nyní jsme již u pojmu substance. Substanci sice Spinoza definuje jako to, co je samo v sobě a co je chápáno ze sebe sama, ale právě tímto dvojím vyjádřením už naznačuje, že substanci náležejí nějaké atributy. Přitom atributy

nejsou nic jiného než způsoby projevu, protože atribut Spinoza definuje jako to, v čem rozum postihuje Boha. V atributu se Bůh projevuje jako věc rozlehlá a věc myslící, a prostřednictvím atributů se Bůh rozrůžňuje, modifikuje. Tady vidím určitý posun od Boha, o kterém víme to, že je existencí, k substanci, která se nějak modifikuje. Myslím to asi tak, jako že Bůh-bytí je námi chápán v realitě prostřednictvím Boha-substance, přičemž spojovacím článkem je pojem nekonečna.

Nyní je asi jasné, že ontologickou diferencí u Spinozy nenajdeme mezi mody a substancí. Bytí modů je zde bytím substance a sama substance je jsoucnem. Bůh-substance není Bohem-bytím a hledaná ontologická diference je až nad substancí. Přesto zde není ontologická diference zcela zapomenuta. Její stopy po mém soudu lze vidět ve spojení příčiny a účinku, esence a existence v Bohu a vyjádření Boha jako absolutně nekonečného jsoucna.

Tímto je i dostatečně zpochybněn názor, podle kterého je Spinozova filosofie panteismem, protože pojem Boha (je odkazem k Bohu-bytí), který nějak překračuje pojem substance rozhodně není možné ze systému vypustit. Vždyť v něm je založen ontologicky.

*

Vedle hrubého vyložení základů Spinozovy filosofie bylo mým cílem alespoň přibližně umístit to, čemu se říká ontologická diference do této složité stavby. Doufám, že jsem zcela neminul pravdu, když jsem toto místo našel téměř vně této stavby.